

וחזר הרין. לא ראייתו של ר' עקיבא במשנה את ישראל כראייתו של הספרי. מתברר שמה שנראה כאוניברסלי יותר במשנת ר' עקיבא, שהוא נפתח באדם, דווקא מצטמצם להדגשת יחסיו המיוחדים של ישראל. ואילו בספרי מה שנפתח בייחודו של ישראל נפתח לכאורה להזמנה לכלל האנושות. ברם, האם ניתן לייחס השקפה זו של הספרי לדבי ר' ישמעאל דווקא? המונחים 'כינה', 'פתחון פה לבאי העולם', מרמזים לכיוון זה, אולם עוד רחוקה הדרך להבנה מלאה של מרקם המקורות שספרותנו. ברם, על אף זה שאין לקבוע בוודאות שהמחלוקת העיונית בפרשת 'חביבים ישראל' שייכת לר' עקיבא ור' ישמעאל דווקא, עלה בידינו להבליט שתי תפיסות יסוד בבחינת ישראל שרווחו בבתי מדרשם. ובלשון המשנה, אפשר להפטיר עליהן ולומר ש'השמים ביניהן'.

אימתי יושבים בסוכה? לשחזור של משנה ראשונה

דוד הנשקה

א. המשמש שמיני עצרת כהשלמה למצוות סוכה?

שנינו בסוכה פ"ב מ"ו:

ר' אליעזר אומר: ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה. וחכמים אומרים: אין לדבר קיצבה, חוץ מליל יום טוב הראשון³ בלבד. ועוד אמר ר' אליעזר: מי⁴ שלא אכל בליל יום טוב הראשון משלים בליל יום טוב⁷

1 חילופי נוסחאות הנוגעים לעניינינו יצונו להלן: תודתי לרב י' הוטנר, מנהל מכון החלמוד הישראלי השלם שליח הרב הרצוג בירושלים, על השימוש באוצר חילופי הנוסחאות לבבלי המסודר במכון. לחילופי נוסח שאינם לעניינינו ראה צ"מ פוקס, 'מהדורה בקרתית של משניות מסכת סוכה עם מבוא והערות', דיסרטציה, ב, 'ירושלים חש"ס, עמ' 58. 'ליל' בלשון חכמים משמש גם בלשון יחיד, כפי שהעיר מהרש"ל בחכמת שלמה כאן; וראה: י' קוטשר, 'מבעיות המילתיות של לשון חז"ל', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 31; ש' שריבט, 'שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים', מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 353-354; י' ברידאר, 'העברית בחלמוד הבבלי' דיסרטציה, 'ירושלים חש"ג, עמ' 244.

3 כך בכל כתבי היד של המשנה ושלכבלי; בדפוס הבבלי: ראשון של חג. וראה גם מלאכת שלמה על אתר בשם ר"י אשכנזי, וכן להלן הע' 8. בקטע קמברידג' (T.S. E I, 66) תיבת 'הראשון' מטושטשת ואינה ניתנת לקריאה. וראה להלן. מתיבה זו ועד 'הראשון' בסמך ליתא בכ"י מיכן של הבבלי. הצעת בעל דק"ס (אות ד), 'שאויל לא נשפט כשגה', קשה להתקבל לפי שלל עדי הנוסח שבידינו כיום, המורים כולם כגירסתנו.

5 כך בכל עדי הנוסח של המשנה ובחלק מעדי הנוסח שלכבלי; ריש מעדי הנוסח שלכבלי הגורסים 'ליל'. בדפוסים בלבד נשמטה כל התיבה, וניתוספה בדפוסים מאוחרים בסוגריים. מהרש"א בחידושיו כאן, לתוספות ד"ה אי, מעיר שעל פי דברי התוספות שם אין לגרוס תיבה זו, וזכ"ה בכל נוסחאות המשנה הישנים, אבל חדשים מקרוב באו שהגיהו: מי שלא אכל בליל יו"ט ראשון וכו', ואין זה נכון לדברי התוספות. אלא שה'חדשים' מקרוב באו הם לאמנתו של דבר הדפוסים הישנים שלכבלי, ואילו החדשים החזירו כאמור את גירסת כתבי היד ליושנה. ואף מדברי התוספות אין הכרח, ראה באחרונים שצוינו באוצר מפרשי החלמוד לכאן, הע' 22-23. הרש"ש כאן מציע שיוס טוב הראשון' מכון לכל שבעת ימי החג, הקריים 'הראשון' כניגוד ליום טוב האחרון (וראה גם י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, 'ירושלים תשכ"ח, עמ' 192-193, הע' 56, 64). ברם, מלבד זאת שקשה מאוד לקבל את הדברים מבחינה לשונית (וראה מאמר 'אימתי הוא זמנו של הקהל? לתלמודם של התנאים', תרביץ סא [תשנ"ב], עמ' 183 הע' 26), הרי הצעה זו תלויה בגירסת מהרש"א, שאין המדובר דווקא בליל יו"ט ראשון, וכדברי רש"ש עצמו שם; וכבר נתבאר שלגירסת זו אין יסוד טקסטואלי של ממש.

6 כך (או 'ליל') בכל עדי הנוסח כולם, למעט כ"י אוקספורד 401 של המשנה עם פירוש הרמב"ם, שבו חסרה תיבה זו. אבל בכ"י ששון שם, כתב היד שהרמב"ם עצמו הגיה, מצויה התיבה; ראה מהדורת הצילום של ס"ד ששון, קופנהגן תשט"ז. ובחידושי הריטב"א כאן גורס 'ליל', ואף זו חזקתה היא, וראה להלן, הע' 19.

7 בקטע גניזה (אוקספורד Heb. C 17, 2661) ליתא לתיבת 'טוב' (הדבר לא צוין בידי פוקס, לעיל הע' 1). אבל זו מקימת בכל שאר עדי הנוסח כולם. וראה להלן, הע' 14.

האחרון.⁸ וחכמים אומרים: אין לדבר תשלומין, על זה נאמר: ⁹ 'מעוות לא יוכל לתקן' וחסרון לא יוכל להימנות.

התלמודים (בבלי שם כז ע"א; ירושלמי שם נג ע"א) דנים במקורו של ר' אליעזר לחיוב הכפול של 'אחת ביום ואחת בלילה', אך אין שם כל דיון במקורו של ר' אליעזר להלכה שבסיפא, המעוררת קושי גדול: מניין לו לר' אליעזר מצוות ישיבה בסוכה בליל שמיני עצרת? והאילן ובפירוש אמרה תורה 'בסוכות תשבו שבעת ימים', ולא שמונה, מה עניין שמיני עצרת למצוות סוכה? ואמנם, יש מן הראשונים הכופרים בכל עיקרה של ההנחה כי לר' אליעזר אפשר לקיים מצוות סוכה בליל שמיני. רש"י למשנה (ד"ה משלים) כתב שישלים סעודתו בליל שמיני — אך מחוץ לסוכה. ופירושו אחרונים בדעתו, שחובת האכילה בליל יום טוב ראשון אינה מכוח מצוות סוכה, אלא מדין שמחת יום טוב; ולכן ניתנת היא להשלמה אף בלא סוכה.¹⁰ ברם, כבר העירו אחרונים כי דבר זה קשה להולמו, שהרי אין לנו מקור לחובה מיוחדת בלילה ראשון אלא בדרשתו של ר' שמעון בן יהוצדק¹¹ מבזרה שוה — 'חמשה עשר' 'חמשה עשר' מליל ט"ו בניסן; אם כן, לא הלכה בשמחת החגים בכלל נאמרה כאן, החלה אף בשאר לילות חגים, אלא למדנו מפסח שהמצווה המיוחדת לו, אכילת מצה דווקא, חובתה בלילה ראשון, והוא הדין אפוא בסוכה: אין כאן חובת אכילה בעלמא, אלא חובת קיום מצוותו של חג זה — אכילה בסוכה דווקא.¹² מעתה הדרה קושיא לדוכתה, כיצד מתקיימת זו מעבר לשבעת ימי החג.

ר"י מלוניל (בפירושו למשנה כאן) הציע דרך שונה, שאף לפיה אין ר' אליעזר מקיים מצוות אכילה בסוכה בליל שמיני. לדעתו, 'יום טוב האחרון' האמור כאן פירושו שביעי של סוכות, ולעולם אין שמיני עצרת משלים את מצוות הסוכה. ברם, כבר נתבאר במקום אחר,¹³ שלא מצינו שימוש לשון 'יום טוב אחרון' על יומו האחרון של חול המועד בשום מקום, ובהקשר לסוכות אין 'יום טוב אחרון' בכל ספרות התנאים אלא שמיני עצרת.¹⁴ ואמנם, ר"י מלוניל יחיד הוא בשיטתו בין הראשונים בסוגייתנו.

8 אף כאן (כדלעיל, הע' 3) הוסיפו דפוסי הבבלי: של חג. בכל עדי הנוסח שלמשנה הוא כלפנינו.

9 בכ"י הספרייה הבריטית 400: ועליו הכתוב אומר. בשאר כל עדי הנוסח כלפנינו, והשווה חגיגה פ"א מ"ו.

10 ראה חכמת שלמה למהרש"ל כאן, וראה אורז מפרשי התלמוד, הע' 146. קרוב לשיטת רש"י ביאורם של בעלי התוספות (ד"ה חזר), שר' אליעזר מצריך י"ד סעודות, אך לא דווקא בסוכה. ואף כאן קשה מאוד, מנא לן חובת י"ד סעודות בחג הסוכות דווקא — ואף על פי כן לא בסוכה. וראה תוספות הרא"ש ותוספות רבנו פרץ, והמצרין באורז מפרשי התלמוד, הע' 195-197.

11 כך בבבלי כאן (כז ע"א) לגירסת רוב עדי הנוסח. בכ"י מינכן: ר' צדוק; ובכ"י אדלר 850 ורטיקן 134: ר' שמעון בן יוחאי. ואילו בירושלמי כאן: ר' ישמעאל, וכן גרסו בירושלמי התוספות כאן, ד"ה תשוב. חילוף ר' שמעון בר' ישמעאל הוא נפוץ כידוע (בשל הקיצור 'שמע' וכי"ב), ואף 'בר' יהוצדק' מתחלף ב'בר' יוחאי, בשל ראשי התיבות 'רשבי'. וראה, לדוגמא, בבא מציעא כז ע"ב וכו' ע"א, שם מתחלף ר' שמעון בר' יהוצדק בר' ישמעאל (!) בר' יהוצדק ובר' שמעון בר' יוחאי. בסוגייתנו מסתבר שמדובר בר"ש בר' יהוצדק, כרוב עדי הנוסח שלבבלי, לפי שחובה זו של אכילה בסוכה בליל ט"ו דווקא אינה מצויה בספרות התנאים כל עיקר (מלבד משנתנו, ועל כך ראה להלן), ור' הרשעיה (המובא להלן) חולק עליה. מסתבר אפוא יותר לתלותה בר"ש בר' יהוצדק, מראשית חקופת האמוראים. וראה להלן, הע' 60.

12 והשווה מהרש"א כאן, והמצרין באורז מפרשי התלמוד, הע' 147.

13 במאמרי (לעיל, הע' 5), עמ' 183 והע' 25-26.

14 מסתבר שגירסת יום האחרון (כלא טוב), שצוניה לעיל בהע' 7, נולדה מפירוש מעין זה של הר"י מלוניל (אף שהוא עצמו גרס יום טוב). וכבר צוין לעיל שם שאין חבר לגירסה זו.

אין אפוא מנוס משיטת שאר המפרשים, הסבורים שאמנם מקיים ר' אליעזר ישיבה בסוכה אף בליל שמיני עצרת, כהשלמה לחובת לילה ראשון, וכפשוטה שלמשנה.¹⁵ ברם, יש מן המפרשים שכתבו כי 'לילי יום טוב האחרון' לאו דווקא, והשלמה זו מתקיימת אף ביום השמיני.¹⁶ זאת לפי שהסבר היחיד שהוצע בראשונים למקורה של השלמה זו הוא בדין חגיגה: כדרך ששנינו (חגיגה פ"א מ"ו) כי מי שלא הקריב חגיגתו ביום הראשון הרי זה חוגג והולך כל הרגל ואף-עם-כך טוב אחרון של חג, כך הוא לר' אליעזר גם במצוות סוכה.¹⁷ לפיכך, ההשלמה לענין סוכה מתקיימת אף ביום השמיני, ולא רק בלילו — כבחגיגה.¹⁸ ובהתאם לכך ביארו כמה ראשונים, שהשלמת הלילה הראשון לר' אליעזר אפשרית גם במהלך החג עצמו, כפי שכן הוא בחגיגה, ו'לילי יום טוב האחרון' אינו אלא המועד האחרון להשלמה.¹⁹ אלא ששתי ההנחות הללו, הקשורות זו בזו, מוקשות ביותר לפי פשוטם שלדברי המשנה: כבר צמד על כך הראב"ה (חלק ב סי' תרלז, עמ' 365), שדווקא השוואת לשון משנתנו לזו השנייה בחגיגה מורה, שכאן אין השלמה ללילה ראשון אלא בלילה אחרון, ולא במהלך החג; שאילו כן, היה למשנתנו להתנסח כרעותה שבחגיגה: מי שלא אכל לילי יום טוב ראשון, הרי זה משלים והולך כל החג ויום טוב אחרון של חג. ואף ההצעה שלילית לאו דווקא, דחוקה היא ביותר, ומנוגדת לפשוטה של הלשון. ואם אמנם ההלכה שבמשנתנו שונה במהותה מזו של חגיגה, חוזרת השאלה מניין לו לר' אליעזר כל עיקר הרעיון של השלמת מצוות סוכה בליל שמיני, לאחר שחג הסוכות כבר נסתיים.²⁰ דומה אפוא שפירושה הסביר היחיד של שיטת ר' אליעזר נערץ, כהצעת כמה אחרונים,²¹ בשאלת יחסו של הלילה ליום במצוות סוכה: ר' אליעזר סבור שלענין מצוות הישיבה בסוכה הלילה הולך אחר היום שקדמו, ואינו משתייך ליום שלמחרת דווקא. לפיכך אפשר להשלים חובת י"ד סעודות באכילה בסוכה בליל שמיני, שהרי מוצאי השביעי שייך עדיין לשביעי. ואף שלכאורה לא מצינו כי הלילה משתייך ליום שקדמו אלא בענייני המקדש,²² כבר ביארו אחרונים שמקור העניין מתפרש בירושלמי כאן (נג ע"א):

16 כך משמע מדברי רש"י למשנה, ד"ה שלים, וכן נראה מדברי הריטב"א כאן. אבל הרא"ה כתב שאין השלמה לסעודת הלילה אלא בלילה, כשם שאין השלמה ליום טוב אלא ביום טוב, עיי"ש.

17 ראה רש"י ד"ה חזר בו, וכן כתב הריטב"א; ולא מצינו בראשונים ביאור שונה.

18 לאמתו של דבר, ספק אם יש בהשוואה זו כדי ליישר את ההדורים, לפי שבמצוות חגיגה קיימא לן שהשלמה אפשרית אף מעבר למסגרת החג, כגון בקרבנות חגיגה של שבעות, שניתן להשליםם אף לאחר החג (ראה חגיגה פ"ב מ"ד ועוד). אך לא מצינו הלכה מעין זו במצוות החגים שאין להן זיקה למקדש, ואין אדם יכול להשלים חובת לולב או חובת מצה מעבר לזמנן.

19 ראה ריטב"א, שבהתאם לשיטה זו אף גורם (בניגוד לכל עדי הנוסח) 'לילי', במשמע: עד לליל. וכן כתבו בעל פירוש קדמון (רמ"י בלוי, פירוש ר"א מן ההר לסוכה וכו'), ניו יורק תשל"ה) ור"ם המאירי, שישלים אף בליל שמיני, אך גם במהלך החג עצמו. וראה גם פני יהושע בסוגיין, ד"ה במשנה: 'זכתו כל המפרשים וכל שכן שאם השלים באחד מן ימי החג יצא'.

20 וראה ר' בצלאל הכהן מרילא, שו"ת ראשית בכורים, וילנא תרכ"ט, עמ' 31 בהגהה: 'זכל מה שכתבו בזה [= ביסוד דין ההשלמה] רש"י ותוס' ומהרש"ל ומהרש"א ז"ל בסוגיא זו, הכל דחוק מאד באמת! רש לעיין שרבונו תם (לעיל, הע' 15) סבור — יחיד כמורמה בין הראשונים — שהלכה כר' אליעזר לענין השלמת ליל יו"ט ראשון בליל שמיני.

21 ר' שלמה קלוגר, ספר החיים, בראד תקפ"ה, סי' תרל"ט פרק י; ר' בצלאל הכהן מרילא, שם; ר' יוסף ענגל, גליוני הש"ס לכאן; ר' שו"ת ר' עזריאל הילדסהימר, אורח-י"ד, תל אביב תשכ"ט, סי' קיד.

22 עיין חולין פג ע"א.

מה טעמא דר' אליעזר? נאמר כאן 'תשבו' ונאמר להלן 'ופתח אהל מועד ישבו'²³ יומם ולילה,²⁴ מה ישיבה נאמר להלן עשה בה את הלילות כימים, אף ישיבה שנאמר כאן נעשה בה את הלילות כימים.

כבר דן הירושלמי בימא פ"א ה"א (לח ע"ב) בשאלה, אם לילות המילואים השתייכו לימים שאחריהם, או — כבענייני קרבנות בכלל — לימים שקדמום. אפשר אפוא שר' אליעזר נקט את האפשרות האחרונה, וכדברי הראב"ד בפירושו לתורת כהנים (סוף מכילתא דמלואים, הל"ו): 'ויום הראשון של מלואים לא היה לו לילו בתחילתו, והשלימו הלילה שלאחריו, וכן לכל יום ויום, ויום השביעי השלימו ליל שמיני'. ומכאן למד ר' אליעזר, שאף בסוכה משמש ליל שמיני כסיומו של היום השביעי, כי הלילה שייך ליום שקדמו.²⁵

ביאורם זה של האחרונים מצריך אמנם השלמה מצד טעמם ההגיוני שלדברים, ועוד נחזור לכך להלן; אך הואיל ועצם הפירוש נראה כעולה מן המשנה בהכרח, יש לנו לעיין ראשית ביחס שבין הרישא לסיפא על פי ביאור זה.

ב. האומנם עולה במשנתנו סתירה פנימית?

בשני התלמודים מובא דיון אמוראי על סתירה פנימית העולה בשיטת ר' אליעזר, מן הרישא לסיפא, ושתי תשובות שונות — אחת בבבלי ואחת בירושלמי — ניתנות לסתירה. אך היא עצמה לא נתפרשה בגוף דברי התלמודים. לפיכך העלו הראשונים שתי שיטות עיקריות בביאור הסתירה שהעסיקה את האמוראים: רש"י וסיעתו²⁶ ביארו כי הסתירה היא בין קביעת ר' אליעזר ברישא, שי"ד סעודות חייב אדם לאכול בסוכה דווקא, לבין שיטתו בסיפא, שבליל שמיני אפשר להשלים סעודות אלה — אף שבלילה זה כבר אינו יושב בסוכה כלל. אך כבר נתבאר (לעיל פרק א) שלר' אליעזר אכן אפשר לישב בסוכה בליל שמיני, שכן לילה זה משתייך עוד ליום השביעי, ובכך משלימים את מצוות הישיבה בסוכה. ואילו לשיטת רוב הראשונים²⁷ הסתירה היא בין קביעת ר'

23 בסמוך (ויקרא ח, לה): 'תשבו'; וכך תוקנה גירסת כ"י לידן ודפוס ונציה בדפוסים המאוחרים.

24 המשך הכתוב, 'שבעת ימים', במקביל לכתוב בענין סוכה.

25 כבר העיר ר"ב הכהן שם, כי בכך תוכן כותת הירושלמי בלפחות זו, שלכאורה אינה מכוונת למטרתה: הר פשוט שאף לחכמים החולקים על ר' אליעזר יש ללמוד מימי המילואים שישבת סוכה נהגת אף בלילה, שהרי בעיקרו של דבר זה לא נחלקו פעולם; חידושו של ר' אליעזר אינו אלא בכך שישבת הלילה מחייבת סעודה דווקא, ורק כזה נחלקו חכמים. ואכן, ליתר זה מימי המילואים מקורו בתורת כהנים, אמור, פרק יז ה"ה, שם אינו נאמר בשיטת ר' אליעזר דווקא, אלא לדברי הכול — מהי אפוא ראיית הירושלמי מכאן לשיטת ר' אליעזר דווקא? וראה צ"ח לבבלי כאן, שהארץ לפלפל בדבר. אך לדרכנו, הירושלמי עשה כאן שימוש בדרשה המקורית האמורה לדעת הכול, כי בסוכה נעשו הלילות כימים, כדי ללמדנו אף את יחסם של הלילות לימים: כשם שבמילואים שייכים הלילות לימים שלפניהם כן הוא בסוכה.

26 תוספות ד"ה ווא, וכן בתוספות רבנו פרץ.

27 פירוש קדמון (לעיל, הע' 19), רבנו תם (לעיל, הע' 15), תוספות הרא"ש, רא"ה, תלמיד הרמב"ן (בלר, לעיל, הע' 19), ר"א מן ההר, ריטב"א, ר"מ המאירי ופסקי ר"ד. ועיין פירוש ר"ח על אתר, והע' 11 במהר"ל סולוביצקי-מצגר, ירושלים חשניד.

אליעזר ברישא, שחייב האכילה בסוכה אינו פחות מ"ד סעודות, לבין דעתו בסיפא, שדווקא ליל יום טוב ראשון טעון השלמה בליל שמיני: הרי לר' אליעזר אין לסעודת לילה ראשון מעמד יתר על שאר י"ג הסעודות, שאף בהן קיימת חובה, וכל שהחסיר אחת מהן יש לו אפוא להשלמה בליל שמיני. ברם, פירוש זה לסתירה בנוי על ההנחה שליל שמיני משלים את חובת הסוכה כדרך שיום שמיני משלים את חובת החגיגה; אך כבר נתבאר (לעיל, שם) שאילו כך היה, לא הייתה ההשלמה מוגבלת לליל השמיני דווקא, ואף במשך החג ובשם השמיני אפשר היה לעשותה. על כרחנו אין ליל השמיני משלים אלא משום היותו חלק מן היום השביעי, לפי שהלילה כאן משתייך ליום שקדמו, כביאור האחרונים. ואם זהו טעמו של ר' אליעזר בסיפא, נמצאת הסתירה לרישא מיושבת מעיקרה: כל יום ויום משבעת ימי החג טעון שתי סעודות בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה. לפיכך, אם לא אכל אדם בסוכה את סעודת ליל היום השלישי, לדוגמא, הרי זה מעוות שלא יוכל לתקן: ליל השמיני אינו משתייך אלא ליום השביעי, וחסרון סעודתו של ליל השלישי אינו יכול להתמלא באמצעות יום אחר. כך הוא בכל אחת מסעודות שבעת הימים — פרט לסעודת הלילה הראשון. שהרי מי שלא אכל בליל יום טוב ראשון, יש לו למנות סעודתו מן היום אל הלילה, ויכול הוא אפוא להשלים י"ד סעודות בליל השמיני: בלילה זה סועד הוא את הסעודה השנייה של היום השביעי, וכך אחורנית עד היום הראשון, שאף בו סעד ביום את הסעודה הראשונה, ובלילה שאחריו את השנייה. אך מי שלא אכל בליל השלישי כלעיל, הרי כשאוכל בליל השמיני הוסיף בזה ליום השביעי סעודה יתרה, אך היום השלישי נותר בחסרונו, שהרי ליל השמיני אינו משתייך אלא ליום השביעי.

נמצא שפירושו הנכון של סיפא דמתניתין משמיט לכאורה את כל עיקר הסתירה שהקשו האמוראים במשנתנו מן הרישא לסיפא; וצריך אפוא להבין מה הייתה הסתירה שעמדה בפניהם. ואמנם, שיטת רוב הראשונים דלעיל בביאור הסתירה מוקשית מאוד גם לפי התשובה שניתנה בירושלמי לסתירה: 'אמר ר' אחא:²⁸ למצוה הושווה'. שכן כבר עמדו על כך רז"ו ורבינוביץ (שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 267) ו"ג אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 250) כי סגנון זה — 'לענין פלוני הושווה' — הוא מטבע לשון קבוע בירושלמי, ואין 'הושווה' אלא 'הושבה'.²⁹ ובדיקת היקרויות הביטוי מורה, כי מכון הוא לומר שהמקור האחרון שנידון הוא ש'הושב' לענין פלוני. נמצא שתשובת 'למצוה הושבה' שבכאן אינה מתייחסת לרישא, אלא דווקא לסיפא:³⁰ השלמת הסעודות בליל שמיני לא נאמרה אלא למצווה שלכחילה — אף שעדיין סבור ר' אליעזר שי"ד סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, כברישא. אך אילו הסתירה שאותה ביקש ר' אחא ליישב הייתה זו שהציעו הראשונים, נמצאת היא עומדת עדיין במקומה: כיצד הציע ר' אליעזר השלמה רק ללילה הראשון, אף שחובת כל הימים שווה

28 בתוספות הרא"ש לבבלי כאן מובא: אמר ר' יצחק.

29 וכבר ציין ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לסוטה, עמ' 643 הע' 19, שמכאן השיבוש שבתוספות כאן ד"ה חור: 'למצוה חשובה'. וראה גם 'עלי תמר' לירושלמי שם.

30 כדברי אפשטיין שם, ובניגוד לפרשנות הרווחת לירושלמי.

בעיניו?³¹ דיוגס של האמוראים בשיטת ר' אליעזר, הן בהצעת הקושי הן ביישובו, סתום אפוא וחתום.

אף על פי כן, קושי גלוי קיים בשיטת ר' אליעזר, אך בסיפא עצמו, מיניה וביה: אם אמנם הוא סבור שמצוות הישיבה בסוכה נלמדת משיבת המילואים, והלילה הולך בזה אחר היום שקדמו, נמצא שראוי לה למצוות סוכה להתחיל מיום ה'טו', ולא מן הלילה שלפניו. ברם, ר' אליעזר עצמו, תוך כדי דיבור, הרי מקיימה לכתחילה בליל ט"ו: 'מי שלא אכל בליל יום טוב הראשון משלים' — אבל לכתחילה יש לו לאכול בליל יום טוב ראשון, ולא רק ביום.³² ואף מן הרישא עולה כן, ומלשון חכמים: 'אין לדבר קצבה חוץ מליל יום טוב הראשון בלבד' — ומשמע שאף ר' אליעזר מודה בחובת הלילה הראשון, אלא שהוסיף עליה י"ג סעודות נוספות;

31 הקביעה דלעיל על עניינה של תשובת 'לענין מלני הרשבה' בירושלמי אינה מאפשרת את הצעות הפירוש העיקריות לירושלמי כאן, המשותפות בכך שהתשובה מוסבת לרישא, כאמור (ראה: תוספות לבבלי, ד"ה חור, פני משה וקרן העדה). בעל נטעם ירושלמי פירש שהסתירה שהוצעה הייתה: כיצד ניתן להשלים מצוות סעודה בסוכה בליל שמיני מחוץ לסוכה (כשיטת רש"י בבבלי), ותשובת 'למצוה הושווה' משמעה שמצוות שמחת יום טוב היא שניתנת להשלמה בליל שמיני, אף שמצוות הסוכה נותרת בחסרונה. אך מלבד הקושי שבצמצום הסתירה לשיטתו (שכבר נתאר לעיל), הרי עיקרה של התשובה לביאורו חסר מן הספר: בלשון 'מצוה' אין כל רמז למצוות שמחת יום טוב דווקא, ולשלילת מצוות סוכה. בעל מגילת ספר על הסמ"ג (עשה מן, קושטאנדרה תק"י) מציע פירוש מקור: הסתירה שהועלתה בירושלמי אינה כלל מן הרישא לסיפא, אלא משיטת ר' אליעזר (שהובאה בירושלמי שם לעיל מיה) כי מי שלא עשה סוכה בערב התג לא יעשנה בחול המועד. על כך הקשו משיטתו שחייבים לאכול בסוכה כל שבעת הימים, ומדוע אפוא לא יקום סוכה לצורך זה. חשובת 'למצוה הושווה' מתבארת מעתה כמוסבת לדין י"ד סעודות, שלא נאמר אלא למצוה, ואינו מחייב כשלא עשה סוכה בזמנה. אך הדברים אינם מתיישבים כל עיקר, שכן מלבד שגם להצעה זו תשובת 'למצוה הושווה' אינה מוסבת למקור האחרון שהועלה, גם עצם הסתירה אינו מובן כלל. שהרי הצורך בהקמת סוכה בחול המועד אינו תלוי כלל בשיטת ר' אליעזר שחובה לאכול י"ד סעודות, כי גם חכמים לא נחלקו מעולם על חובת הישיבה בסוכה כל שבעה, לענין שינה ואיסור אכילה חוץ לסוכה; אלא שלענין מניין הסעודות סבורים הם שאין לדבר קצבה ובקושיותיו של בעל מגילת ספר שם על הפירוש המקובל אין כדי להכריע, ע"ש.

ענין מיוחד מעורר פירושו של בעל ספר ניר כאן, המגיע את נוסח התשובה 'למצוה' וגורם 'למצוה'. ושיעור הרברים לדעתו כך הוא: לילה ראשון של סוכות הושווה ללילה ראשון של מצה ולכן דווקא ללילה זה יש תשלומין; אבל לשאר כל י"ג סעודות אין תשלומין אף לר' אליעזר. את ביאורו לגירסת שהציע אין בדינו לקבל, הן לאור משמעו של הביטוי 'הושווה', שבאמת אינו אלא 'הושווה' כאמור, והן מפני שקשה מאוד להבין מדוע ההשוואה למצוה גורמת דווקא לדין תשלומין, שעה שבמצוות מצה לא מצינו דין זה בשום מקום. אבל עצם הגהתו מקרם במפתיע בכ"י לידן, שם אכן נאמר 'למצוה', ורק בין השיטין נוספה האות ו'. גירסת הדפוס 'למצוה' אינה אפוא אלא על פי תיקון זה (הדבר לא צוין ב'דקדוק ירושלמי' של י"ג אפשיטין, מבראות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 539). אילו נתייחסנו לנוסח זה כמקור, היה עולה הימנו בהכרח חידוש גורל: כל עצמו של הסיפא, בדבר תשלומי הלילה הראשון בליל שמיני, לא נאמר כלל לענין סוכה, אלא דווקא למצוות מצה! שכן לר' אליעזר י"ד סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, ואין אפוא ללילה הראשון כל ייחוד: ענינו המיוחד של לילה זה האמור בסיפא אינו מכונן אפוא לליל ט"ו בחשור, אלא לליל ט"ו בניסן, ולמצוות מצה. ברם, מלבד הדוחק העצום שבפירושה הסיפא למצוות מצה, בניגוד מובהק למשמעו הברור, אף לא מצינו בשום מקום מחוץ לסוגיא זו דין השלמה למצוות מצה, וקשה אפוא לקבל שלכן הדברים מכוונים. והואיל וגירסת 'למצוה' אינה פרי חידושו של מניח כ"י לידן, שהרי כך מובא בירושלמי בדין בעלי התוספות (תוספות ותוספות רא"ש בסוגיא), מסתבר לקיים מסורת הראשונים בירושלמי, ולראות בגירסת 'מצוה' טעות טופר של כ"י לידן קודם הגהה. כן האחרונים עצמם על יחסו של הלילה ליום לר' אליעזר (לעיל, הע' 21), יש שעמדו על קושי יסודי זה, ופתרוהו

32 בהנחה שר' אליעזר מודה בגורל שוה 'חמשה עשר' 'חמשה עשר' מפתח, ומכאן עולה חיובו של לילה ראשון; מתוך כך נמצא שיד הסעודות נפתחות בלילה, ולא נותר ללימוד ממילואים להתיישב אלא במי שלא אכל לילה ראשון, לענין השלמה (ספר החיים, ראשית בכורים ושו"ת ר"ע הילדסהיימר דלעיל שם). ברם, לשיטת ר' אליעזר, שכל שבעה חובה, קשה מאוד לקיים את הלימוד מפתח לסוכות, שלשיטתו אין להשוותם: דווקא בפסח יש ללילה ראשון מעמד מיוחד, והואיל ושאר הימים רשות; אבל בסוכות, שכל ימיו חובה, אין ללילה ראשון כל אופי ייחודי. חובתו המיוחדת של לילה ראשון בסוכות לא עלתה אפוא אלא לשיטת חכמים, המשווים את שאר הימים של סוכות לאלה של פסח. וראה להלן, הע' 60.

ובזה נחלקו עליו חכמים והעמידו את המצווה על הלילה הראשון בלבד — המוסכם אפוא על הכול. אך כיצד מתיישבת חובת הלילה הראשון עם שיטת ר' אליעזר, שבמצווה זו הלילה משתייך ליום שקדמו? כדרך שפירוש האמוראים לשיטת ר' אליעזר זקק ביאור, כך היא עצמה טעונה אפוא פירוש והסבר. ויש להוסיף גם את התמיהה הסגנונית שהעלו אחרונים כלפי לשונו של ר' אליעזר ברישא, י"ד סעודות — וכי מניין בא להשמיענו? הרי ברי שאין כאן ייחוד למספר י"ד, ולא היה לו לומר אלא 'שבעה ימים חייב אדם לאכול בסוכה, סעודה ביום וסעודה בלילה'.³³

ג. שיטת חכמים וזיקתה לשיטת ר' הושעיה

לשונם של חכמים, 'אין לדבר קצבה, חוץ מליל יום טוב הראשון בלבד', יש בו כדי להתמיה. הרי לכאורה אין חכמים חולקים על ר' אליעזר בעיקרון שיש מינימום של סעודות שחייב אדם לאכול בסוכה, ולא נחלקו אלא במספר: לר' אליעזר הקצבה המינימלית היא י"ד סעודות, ולחכמים — סעודה אחת. היה לחכמים לומר אפוא כך: 'אין אדם חייב לאכול בסוכה אלא סעודת ליל יום טוב הראשון בלבד'; אך קצבה דאי יש כאן.³⁴ ואמנם, בירושלמי נראה כי שיטת חכמים נתפסה באופן שונה לגמרי. בתחילת הסוגיא שם מובא מדרשו של ר' יוחנן, המצוי גם בבבלי שם, כי דין סוכות כדן הפסח: לילה ראשון חובה, שאר כל הימים רשות. אך בהמשך הירושלמי מובאת דעה שונה, שבבבלי אין לה זכר:

רבי הושעיה אמר: כל שבעה חובה. ר' ברכיה אמר: פליגין. רב אבונא אמר: לא פליגין — מה דאמר ר' יוחנן, כשנתן דעתו; מה דאמר ר' הושעיה, כשלא נתן דעתו.

שיטת ר' הושעיה בהצגתה בירושלמי תמוהה עד לאחת: אם אמר את דבריו בשיטת ר' אליעזר, מה מקום לדיון האמוראי אם נחלק על ר' יוחנן אם לאו? הרי פשוט שלדברי ר' יוחנן אין כלל מקום במסגרת שיטת ר' אליעזר, המחייב אכילה בסוכה בכל הימים, ודברי ר' יוחנן לא נאמרו אלא לשיטת חכמים. ואם אמר ר' הושעיה את דבריו כדעתם של חכמים, ולכן מתאפשר הדיון אם חלוק עליו ר' יוחנן אם לאו, הרי אין להבין כלל כיצד מחייב ר' הושעיה אכילה בסוכה כל שבעה — לדעתם של חכמים, שאין לדבר קצבה חוץ מליל יום טוב ראשון בלבד!³⁵

33 ראה פני ירושע כאן, והשווה להלן, הע' 47.

34 על קושי זה העמיד ר"ע הילדסהיימר בחשובותיו (חלק ב, ת"א חש"ל, ס' רכה), ובפתרונו הלך לשיטתו (דלעיל, הע' 32), שאף ר' אליעזר מודה בחובת לילה ראשון, אלא שהוסיף עליה חובת י"ד סעודות נוספות (שכן בשבת יש ג' סעודות, ע"ש). ועל י"ד סעודות אלה, הנוספות על זו שבבבלי ט"ו, קבעו חכמים שאין לדבר כל קצבה — אף שמעבר להן חובה לאכול בלילה ראשון. אך ההנחה שר' אליעזר מחייב באמת ט"ו סעודות אינה מתיישבת כלל בפשט לשונו, ואם י"ד הסעודות אינן כוללות את הלילה הראשון, והוא שהוסיפו חכמים, הרי אין מקום ללשון 'חוץ' (המלמדת שלילה זה כלול בדבריו), והיה לחכמים לומר: אין לדבר קצבה, אבל בלילה ראשון חובה לאכול בסוכה.

35 הקושי אינו רק מלשונם של חכמים, אלא מיסוד שיטתם. שכן כאשר ללשון חכמים, יש מקום לפרשה כרצוננו (מובא במחזור ויטרי, עמ' 405): לשיטתו, 'דבר זה שאין לו קצבה לחכמים אינו מניין סעודות התג בכלל, אלא מניין הסעודות שבכל יום. כי אף על פי שחייב אדם לאכול בסוכה בכל יום מימי התג, אין למנין סעודות היום קצבה, ויצא ידי חובה בין בסעודת יום בין בסעודת לילה, שלא כר' אליעזר המחייב שתי סעודות לכל יום, אחת ביום ואחת בלילה. אלא שלשיטתו זו בדעת חכמים קשה מאוד להבין מניין להם חובת הלילה הראשון, כפי שכבר העזנו לעיל בהע' 32: חובה זו לא נלמדה אלא מן ההשוואה לפסח, ואם בסוכות החובה חלה בכל שבעת הימים, שוב אין מקום להשוואתו לפסח, שאין בו חובת מצה אלא בלילה ראשון, ואין אפוא מקור לחובת הלילה הראשון. וראה להלן, הע' 58.

פירכא יסודית זו הביאה את בעל פני משה לידי פירוש רדיקלי: לדעתו ר' הושעיה לא דיבר כלל במצוות סוכה, כי אם במצוות מצה; ולשיטתו ר' הושעיה חייב אדם לאכול מצה כל שבעת ימי החג, ולא רק בלילה הראשון.³⁶ וכאן נחלקו ר' ברכיה ורב אבונא: הראשון סבור שמחלוקת היא בין ר' יוחנן לר' הושעיה, כי ר' יוחנן אינו מחייב אכילת מצה אלא בלילה הראשון בלבד, ואילו רב אבונא סבור שדברי ר' הושעיה לא נאמרו אלא 'כשלא נתן דעתו באכילת הלילה הראשון לצאת ידי חובה, ולכן יש לו להשלים חובתו בכל שבעת ימי החג. ברם, מלבד שמפשט הסוגיא נראה כי הנושא הגידון הוא מצוות סוכה, ולא דין המצה שהובא רק אגב אורחא, אף נמצא לביאור זה שלרב אבונא הכול מורים באפשרות ההשלמה למצוות מצה של הלילה הראשון בכל ימי החג, ולהלכה זו — השלמה במצוות מצה — לא מצינו רמז בשום מקום מלבד סוגיא זו.³⁷

פירוש אחר הציע אפוא בעל ספר ניר, בעקבות רעיון שהעלה כבר בעל קרבן העדה. לעולם דיבר ר' הושעיה במצוות סוכה, ובשיטת חכמים הדברים אמורים. אלא שאין כוונתו לומר שמצוות סוכה מחייבת אכילה בה כל שבעה, אלא שאיסור התענית בחג הוא המחייב אכילה כל שבעה; והואיל ואיסור לאכול מחוץ לסוכה, נמצא סוּר על כרחו בסוכה כל שבעה.³⁸ מעתה יש להגיה ולהפוך את דבריו של רב אבונא כך: 'מה דאמר ר' יוחנן כשלא נתן דעתו' — היינו שלא נתן דעתו לעשות סעודתו קבע, ויכול הוא אפוא לאכול מחוץ לסוכה; או אז אינו מחויב בסוכה אלא מכוח מצוותה, וזו אינה יתרה על לילה ראשון. אבל 'מה דאמר ר' הושעיה כשנתן דעתו' — לעשות סעודתו קבע, ואז נמצא סוּר על כרחו

36 דעה שכזו לא מצינו במפורש בשום מקום בספרות חז"ל. גילת (לעיל, הע' 5), עמ' 193, מאמץ את הצעת בעל פני יהושע (לפסחים כח ע"ב), המוצא שיטה זו בדברי ר' שמעון שם: 'בשעה שישנו בקום אכול מצה ישנו בכל האכל חמץ, ובשעה שאינו בקום אכול מצה אינו בכל האכל חמץ'. אך בהקשר הסוגיא שם ספק אם ניתן לקיים פירוש זה (ראה שפת אמת שם), ואף מלשון ההיקש עצמו אין שיטה זו מוכחת: הכוונה אינה אלא לומר שתחולת דין החמץ שבצורת לאו אינה רחבה מזה שבצורת עשה (והגידון שם הוא ערב פסח), אך לעולם צורת העשה אינה מלמדת אלא על לאו הבא מכלל עשה — לאכול מצה, ולא חמץ. וראה להלן, הע' 61.

37 וראה תוספ' פסחים פ"ב הכ"ב, מהר"י ליברמן, עמ' 150: 'החזרת והמצה והפסח... לא אכלו כל הלילה לא יאכלם מעתה'. וראה השגות האחרונים על פירוש זה של בעל פני משה, שצינו באוצר מפרשי הירושלמי לירושלמי כאן, הוצ' מפעל התלמוד הירושלמי, ערך תשנ"ה.

38 כבר בעל קרבן העדה העלה פירוש זה, אלא שהגבילו דווקא לשיטתו ר' ברכיה, הסבור שר' הושעיה אכן חלקו על ר' יוחנן; אבל לשיטת רב אבונא מפרש בעל קרבן העדה שר' הושעיה עוסק במצוות הישיבה בסוכה, אלא שלא נתכוון לחייב זאת כל שבעה, אלא לדין השלמה מוסבים הדברים: אם לא סעד בלילה ראשון הרי זה משלים כל שבעה, והשלמה זו מקובלת לדעתו גם על חכמים, ולא נחלקו אלא על השלמת השמיני. 'מה דאמר ר' יוחנן כשנתן דעתו פירוש אפוא כשנתכוון לצאת ידי חובה בלילה הראשון, ושוכו אינו חייב; רמא דאמר ר' הושעיה כשלא נתן דעתו לצאת ידי חובה בלילה הראשון, שאין משלים והולך כל שבעה. עצם הרעיון שר' הושעיה נתכוון לתשלומין, נדחה בצדק בידי בעל ספר ניר מפשט הלשון 'כל שבעה חובה', שאינו מורה אלא על החובה עצמה, הנמשכת כל שבעה. אלא שהאחרונים רצו לאשש את ענין התשלומין מתוך שיטתו של ר' הושעיה עצמו בענין חגיגה, שם נקט גם כן לזו שן ממש: 'כל שבעה חובה' (ירוש' חגיגה פ"א ה"א, עו ע"א). מתוך הקבלת הדברים לאמור בבבלי (שם ס ע"א), פירשו המפרשים שכונתו ר' הושעיה שם לדין תשלומין, ולא לחובה עצמה הנמשכת כל שבעה; ומכאן מסתויר פירוש זה אף בסוגין (ראה נדעם ירושלמי וחידישי הרמ"ש מדינסק לירושלמי כאן). ברם, העיון בסוגיית חגיגה למקבילותיה מורה, שאף שם משמע הלשון 'כל שבעה חובה' הוא כפשוטו, והבבלי עיבד את שיטתו ר' הושעיה על פי תפישתו. אמל"ל (ובס"ד אדון בכך במקום אחר); לפי שעה אציין רק לפירוש 'מידות טובות' למכילתא מסכתא דפסחא, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' רא, ע"ש. אך כל זאת אינו אלא כאשר לשיטתו ר' הושעיה עצמו; ועדיין אפשר שלרב אבונא אכן נתפרשו דבריו לענין תשלומין, ראה להלן. חסרון פירושו של בעל קרבן העדה הוא אפוא זה שהובא בפנים לשיטתו של בעל ספר ניר, היינו הסבר שיטתו ר' ברכיה.

בסוכה כל שבעה, מכוח האיסור לאכול מחוץ לסוכה. ברם, אף פירוש זה נאחז בסכך. שכן מלבד שיש צורך להגיה את הנוסח בלא יסוד, אף לאחר ההגהה קשה להעמיס את המשמעות של עשיית סעודתו קבע בלשון הסתמית 'נתן דעתו'. ואף קשה מזה: שיטתו ר' ברכיה, הסבור שר' יוחנן ור' הושעיה אכן נחלקו, אינה מובנת מעתה: אם לא חייב ר' הושעיה לאכול בסוכה כל שבעה אלא מחמת האיסור לצום בחג, במה נחלק עליו ר' יוחנן?³⁹

נמצינו למדים שכדורך שחשיטת האמוראים בשיטתו ר' אליעזר אינה מובנת, כך הוא גם כאשר לפירושם בשיטת חכמים. מעתה עלינו לחזור לגופה שלמשנה, כדי לנסות ולמצוא את פשרה גם על פי האמוראים.

ד. נוסח משנתנו במסורת מדרש תנחומא וביאורה

למדנו בתנחומא פנחס, פרשת 'ביום השמיני עצרת' (אות טו):

ילמדנו רבינו: מהו לאכול בחג חוץ לסוכה? כך שנו רבותינו: רבי אליעזר אומר י"ד סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה, וחכמים אומרים: אין לדבר קצבה, חוץ מליל יום טוב האחרון בלבד. ולמה התירו חכמים להיפטר מהסוכה ביום טוב האחרון של חג? אלא כל ז' ימי החג היו מתפללין לטללים, וביום טוב האחרון היו מתפללין לגשמים, ולכן נפטרינן מן הסוכה כדי שיתפללו על הגשמים בלב שלם. ואף על פי כן, יום טוב האחרון עולה לימות החג, למה? שכן כתיב: 'עצרת תהיה לכם'.

משנתנו בסוכה מובאת כאן אפוא בגירסת שונה: 'חוץ מליל יום טוב האחרון', תחת 'הראשון' שלפנינו במשנה. כך הוא בדפוס ראשון של התנחומא (קושטא ר"פ-רפ"ב), בדפוס מנטובה שכ"ג (שאינו תלוי בדפוס הראשון, אלא הוגה מכתבי-יד ביד ר' עזרא מפאנו), ובדפוסים המצויים. וכן הוא בארבעה כתבי-יד של התנחומא, המשקפים הן את מהדורות הדפוס והן את זו שההדיר בובר.⁴⁰ אלא שבובר שם (אות נז) הדפיס כנוסח משנתנו ('הראשון'), על פי קבוצה נוספת של כתבי-יד, הנחלקת אף היא לשתי 'מהדורותיה' של התנחומא.⁴¹ במבט ראשון נראה היה לפטור נוסח 'האחרון' כשיבוש בעלמא,⁴² אך בדיקת

39 יפה כתב אפוא ר"י תמר, עלי תמר לירושלמי כאן: 'המעין במפרשים יראה למצוא הפתח להבנת הסוגיא, ולפיכך מתוך הרוחק אנו צריכים לומר, וכו', ע"ש. וראה אוצר מפרשי הירושלמי, לשאר הצורות האחרונות בביאור שיטתו ר' הושעיה, וראה גם ר' בורגנסקי, 'מסכת סוכה של תלמוד בבלי, מקורותיה ודרכי עריכתה', דיסרטציה, רמת גן תשל"ט, עמ' 337-339, ובכלל דברי האחרונים דבריו.

40 כ"י 'ספרד' שהיה לפני בובר במהדורות ואבד (ראה מ' ברגמן, ספרות תנחומא-למדנו, דיסרטציה, ירושלים תשנ"א, עמ' 28), כ"י רומא אנגליקה 61, פרמה 1240 ואוקספורד 155. פרטים על כתבי-יד ושיוכם למהדורות השונות של התנחומא, ראה ברגמן שם, עמ' 22 ואילך.

41 כ"י ששון 597, וטיקן 34, וטיקן 44, פרמה 261, אוקספורד 153, אוקספורד 154 ואוקספורד 2337 (אך דומה שהוא מתוקן, ע"ש). פרטים על כתבי-יד אלה וסיווגם, אצל ברגמן שם.

42 כך סבורים ר"י תמר, עלי תמר לירוש' סוטה פ"ז ה"ז (וראה במאמר דלעיל [הע' 5], עמ' 180 הע' 13) ובעלי תורה שלמה לבמדבר כט אות נה, וראה גם אלקבץ בהשלמותיו למשנה כאן. בעל יפה עינים ציין לנוסח שבתנחומא בלא קביעת ערכו, ואילו אצל פוקס (לעיל, הע' 1) אין אזכור של מקבילה זו כל עיקר.

תוכן המדרש ושילוב משנתו בתוכו מורים בעליל כי הדרשן בנה את דרשתו דווקא על גירסא זו. זו הייתה אפוא גירסתו במשנה, ועל פיה נתפרשה לו בדרך שונה לגמרי מביאורה המקובל. שהרי המדרש מעלה את השאלה אם מותר לאכול בחג חוץ לסוכה, ומגיע למסקנה שרק ביום טוב אחרון הדבר מותר — מסקנה שמצריכתו לבאר את זיקתו של השמיני לעצם החג. ודבר זה הוא אכן מעניינה של פרשת 'ביום השמיני עצרת', שבה מצוי המדרש. אילו גרס אפוא הדרשן כגירסתו במשנה ('יום טוב הראשון'), הרי לא עלתה בידו תשובה לשאלה אם מותר לאכול בחג חוץ לסוכה, שהרי בכך לא עסקו — לפירושה המקובל של המשנה — לא ר' אליעזר ולא חכמים. אלא נחלקו בשאלה מהו שיעור החיוב המינימלי לאכילה בסוכה, אך לא דנו כלל בשאלה אם מותר לאכול — מעבר לשיעור זה — מחוץ לסוכה. אך יתרה מזו: בגירסתו במשנה לא נזכר כלל ההיתר להיפטר מן הסוכה ביום טוב אחרון, ולהמשך הדרשה שבתחומא אין אפוא מובן.⁴³

עולה אפוא כי במדרש תנחומא ילמדנו זה נשתמרה בידינו מסורת נוסח שונה של משנתו, שלא כשאר עדי הנוסח שבידינו.⁴⁴ גירסת 'הראשון' שבמקצת עדי הנוסח של התנחומא מסתברת כפרי תיקון הסופרים מכוח נוסח משנתו, אך הנוסח המקורי במדרש היה 'האחרון'. ולנוסח זה במשנה, היא מתפרשת מעתה כך: לר' אליעזר חייב אדם לאכול בסוכה י"ד סעודות — אך מספר זה יכול להימנות 'אחת ביום ואחת בלילה', בסדר זה⁴⁵ — מבוקר ה'טו' עד ליל שמיני ועד בכלל. כי אפשר לו ללילה להשתייך כאן ליום שקדמו, כמבואר לעיל, וחובת סוכה יכולה אפוא להתקיים בליל שמיני, המסיים את היום השביעי (ולהלן יושלם הביאור). אבל חכמים אומרים שאין לדבר קצבה — לא למטה, אך גם לא למעלה:⁴⁶ יכול אדם לאכול בסוכה פחות משתי סעודות ביום, אך כל סעודה שסועד חייב הוא לקיימה בסוכה דווקא, אפילו כבר סעד שתי סעודות ביום זה — חוץ מליל יום טוב האחרון. שכן לחכמים גם במצוות סוכה משתייך הלילה ליום שאחריו; ואף שאין חובה לאכול בסוכה בליל ט"ו דווקא, שהרי אין לדבר קצבה, מכל מקום סיומה של המצווה הוא בסוף היום השביעי — למעט ליל השמיני, המצוי מעבר לשבעת ימי הסוכה.

מעתה מתבארת, ראשית, המסקנה שהסיק בעל המדרש שבתחומא ממשנתו: לשיטת חכמים, שהלכה כמותם, הרי נתפרש במשנה להדיא שאסור לאכול בחג מחוץ לסוכה — למעט ביום השמיני, מלילו. שהרי 'אין לדבר קצבה' פירושו גם למעלה, ומתוך כך עולה ההמשך: 'חוץ מליל יום טוב האחרון'. לפיכך דן המדרש בשאלת זיקתו של השמיני לחג ובטעם הפטור שנפטר מן הסוכה.

43 פוסקא זו שבמדרש, על הפטור מן הסוכה ביום השמיני, מובאת, בסתם, בידי החוקרני בפירושו לכמדבר כט, לה. רמ"מ כש, דברי מנחם, ד, ירושלים תשמ"ג, סי' כו אות ב, הבין שהמדרש דן בשאלת ההיתר לאכול מחוץ לסוכה בשמיני עצרת דווקא, וראה שם מה שנתקשה בדבר; אך אין הוא דן בנוסח המשנה שבתחומא המתבקש מפרשנות זו. לתופעה זו בכלל ראה, לדוגמא, ר"ש ליברמן, דברים רבה², ירושלים תשנ"ב, מבוא, עמ' XV.

44 כבר בעל יחסי תנאים ואמוראים (ערך 'חוקא', ירושלים תשכ"ג, עמ' רלה) עמד על דיוק זה, והסיק הימנו שר' אליעזר אכן מנה את הסעודות מבוקר ט"ו, לפי שבסעודת הלילה שלפניו מדרים גם חכמים; ומניין י"ד עולה לו מצירוף סעודה שלישית בשבת של סוכות, עיי"ש. להצעה זו הצטרפו כמה אחרונים (ראה אוצר מפרשי התלמוד, הע' 10, ולא ציינו שם ליחסי תנאים), אך כפשוטם שלדברים סעודה שלישית איתה עניין לכאן (ראה אוצר מפרשי התלמוד שם, הע' 9-5), ואף ספק גדול אם ר' אליעזר הכיר בחובת סעודה זו (ראה י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 115-116).

46 לשון 'קצבה' למעלה רוח בלשון התנאים, אך מצוי הוא גם כמכחן למטה וגם ביחס לשני הכיוונים יחד. לסוג הראשון ראה, לדוגמא בעלמא, פסחים פ"ו מ"ה; לסוג השני — תוספ' בכורות פ"ז ה"ט, מהר"ם קוקרמנל, עמ' 542; לשלישי — בחובות פ"ג מ"ז.

אך יתרה מזו: לגירסת המדרש במשנה מתיישבים מעתה בפשיטות כל הקשיים שעלו לעיל בדיונים האמוראיים על משנה זו; ובעובדה זו יש כדי לשמש ראיה גדולה להנחה שנוסח המדרש במשנה הוא הנוסח שעמד גם לפני האמוראים — הן בבבלי והן בירושלמי, כפי שיבואר להלן. אך תחילה ננסה לבאר את שיטתו של ר' אליעזר ברישא. גירסת 'האחרון' שעלתה מן המדרש מורה כי לר' אליעזר ליל יום טוב האחרון אמנם כלול במצוות סוכה, כדיוק הסדר 'אחת בצום ואחת בלילה' — והוא שנחלקו בו חכמים; וטעמו של ר' אליעזר לשייך כאן את הלילה ליום שקדמו כבר נתבאר לעיל. אך נראה שאילו סבר ר' אליעזר שבליל יום טוב ראשון אין כלל מקום לקיום המצווה, היה לו לומר כן בפירוש. ואמנם דומה שלשון י"ד סעודות, הדין בסך הכול של הסעודות, לא בא אלא ללמד שאין לר' אליעזר הפרש כיצד ימנה סכום זה: בין מן היום ללילה ובין מן הלילה ליום, ובלבד שישעבד בסוכה בכל אחד משבעת הימים, ביום ובלילה.⁴⁷ והוא שחלקו חכמים וקבעו 'חוץ מליל יום טוב האחרון', שאינו בכלל המצווה בשום פנים. וכיצד מוסברת כפילות זו בדרך קיום המצווה לר' אליעזר? כבר למדנו בירושלמי, שר' אליעזר למד מימי המילואים כי חובת הסוכה מתייחסת אף ללילות, ולא רק לימים המפורשים בכתוב. ובכך יתרה מצוות סוכה על מצוות לולב, שהאחרונה אינה מתייחסת אלא לימים האמורים בכתוב.⁴⁸ אך הואיל ומצינו לר' אליעזר שמשווה מצוות סוכה ללולב, שלא כחכמים,⁴⁹ מסתבר שלדעתו אף בסוכה עיקר המצווה הוא ביום, אלא שיש לצרף אליו את הלילה. שהרי לר' אליעזר מצוות סוכה מחייבת בקום ועשה, כי אין אדם יכול להיפטר מן האכילה בסוכה בכל אחד מימי החג. ומצווה חיובית המוטלת על האדם לקיימה ביום פלוני, מתייחסת ברגיל ליום בעיקר, ולא ללילה: כך בלולב, אך גם במילה, שופר — של ראש השנה ושל יובל — וכל כיו"ב. צירופם של הלילות לימים אפשרי מעתה בשני אופנים: כיוון שהימים עיקר אפשר לפתוח

47 והשווה מלאכת שלמה על אהרן.

48 ראה מגלה פ"ב מ"ה מ"ו; תורת כהנים, אמור, פרק טז ה"ג; סוכה מג ע"א.

49 ספרי לדברים, פס' קמ, מהר"ם פנקלשעין עמ' 194: י"ד אליעזר אומר: כשם שאין אדם יוצא יד וחובתו ביום טוב הראשון של תג בלולב של חבירו כך אין אדם יוצא יד וחובתו ביום טוב הראשון של תג [ה' יחבת אלה בטראה באשגרה, והשווה בבלי סוכה כז ע"ב דק"ס שם] בסוכתו של חבירו, שנאמר 'תעשה לך'. וחכמים אומרים: בלולב של חבירו אינו יוצא, שנאמר 'ולקחתם לכם' — לכל אחד ואחד, יוצא בסוכתו של חבירו, שנאמר 'כל האוהז בישראל ישבו בסוכות' — כל ישראל ישבו בסוכה אחת. ש' גואה, 'ממחה משקלות ומקנה מאזנים' — פרק מתוך מסכת מידות ומשקלות, תרביץ נט (תש"ן), עמ' 383 הע' 14, סבר כי ביסוד מדרשם של חכמים עומדת ההבדלה בין זלקתם לבין של לולב, האמור בלשון רבים ולכן נדרש לכל אחד ואחד, לבין תעשה לך של סוכה, האמור בלשון יחיד, ונדרש מתוך כך לכל הציבור. ואילו ר' אליעזר חלק על הבדלה מדרשית זו. אך הדוגמאות שהביא נאה שם למדוש לך' כנגד לבם' מכתנת להבדלה בין מצות המטלות על כל יחיד לבין כלאה המחיית וק את הציבור באמצעות בית הדין, שהוא המתפרש כמטא לשון לך' במקום שהדבר אפשרי. בעניינו הדבר מוטעם שמצות הסוכה מטלת על כל יחיד ויחיד ואינה חובת הציבור או בית דין, ואין לערב בעיה זו בשאלת הבעלות, שהיא השעיה כאן במחלוקת. הוא ששנינו בספרא, אמור, פרק טז ה"ב: 'ולקחתם לכם' — כל אחד ואחד, 'לכם' — משלכם' — ודרשה ראשונה לענין המחזור במצווה, ושניה לענין הבעלות נמצא בלשון לך' אינה תומכת את שיטת חכמים, שהרי בר' שאין המצווה מכתנת לבית הדין בלבם, ומשם כך דרשה זו אכן אינה מצויה כלל בדבריהם. ואילו הראיה זלקתם לבם — לכל אחד ואחד אינה מביאה אלא את תחילת הדרשה שבספרא רלעיל, וציקרה בהמשך: לבם' — משלכם' (והשווה ורע אברהם ותולדות אדם לספרי שם). ובגירסה מדרש חכמים מכל האוהז, דרש ר' אליעזר לך' — משלך. עיקרה של המחלוקת אינו נעץ אפוא בדברי המדרש, אלא בשאלה העניינית, אם יש להשוות לולב לסוכה; והוא המבוקש לעניינו. [מבחינת דרכי המדרש מצויה גם שיטה הפוכה, המייחסת לשון לך' לכל יחיד, ולבם' לציבור; ראה מדרש תנאים ורע' ד"צ הרמק, עמ' 93.] וראה גם שבת קלא ע"ב, על שיטת ר' אליעזר בדין מכשירי סוכה: 'גמר מ"שבעת ימים' מלולב, ובסוכה יא ע"ב ורע' ע"א, לענין אחר: 'במלף לולב מסוכה קמפליג'; וראה ערך לר' לך' יא ע"ב שם. ויש לצרף לכאן גם את שיטת ר' יהודה (שזיקתו למשנת ר' אליעזר ידועה), שסוכה נעשית דווקא מארבעת המינים; ראה תורת כהנים, אמור, פרק יז ה"א ומקבילות.

בהם, וכדרך שתחילת מצוות לולב מבוקר ה"ו כן תיפתח אף מצוות סוכה; אלא שבזו האחרונה יצטרפו אף הלילות — לאחר הימים, כאפשרות אחת שהעלה הירושלמי בימי המילואים. אך כיוון שלעניין השביתה ממלאכה מתחיל חג הסוכות מן הלילה, ככל המעוררים,⁵⁰ נמצא שליל ט"ו כבר קרוי חג הסוכות, והיושב בסוכה בלילה זה מקיים אפוא את המצווה ומצרף את הלילה ליום שאחריו. י"ד סעודות יאכלו אפוא בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה — אך אפשר לקיים זאת בין מן היום אל הלילה ובין להפך.

אבל חכמים חולקים על עיקר הגדרתו של ר' אליעזר את המצווה, כי לדעתם אין אדם חייב לאכול בסוכה אם אינו חפץ לסעוד סעודת קבע. נמצא שעיקרה של המצווה אינו בקום ועשה, אלא מגבלה הוטלה בה על עשיית הרשות: אם חפץ אדם לאכול סעודת קבע במשך ימי החג אין לו לעשות כן אלא בסוכה.⁵¹ לפיכך סבורים חכמים שאין להשוות כלל לולב לסוכה, ואין עיקרה של המצווה ביום. כי מגבלה זו בדרך האכילה יש להקביל לזו שבפסח, שבו אם חפץ אדם לאכול לחם אין לו לעשות כן אלא מלחם שאינו חמץ:⁵² כשם שבחמץ חלה המצווה מליל ט"ו עד היום השביעי, בלא ליל השמיני, הוא הדין בסוכה. בשני המקרים עיקרה של המצווה אינו מחייב בקום ועשה, כאמור, ולכן דומה היא למצוות השביתה בשבת ובמעוררים, שאינה אלא שב ואל תעשה, וקבעתה תורה 'מערכ עד ערב'. ולכן מדיגשים חכמים שאין לדבר קצבה, לא למטה אך גם לא למעלה. כי לשיטת ר' אליעזר, שמצווה זו מחייבת בקום ועשה לאכול שתי סעודות בכל יממה, אפשר להמשיך קו מחשבה זה ולומר, שלאחר שאכל שתי סעודות, רשאי אדם לאכול סעודות נוספות מחוץ לסוכה: הרי המצווה שבקום ועשה כבר נתקיימה, ואפשר שאיסור לאכול מחוץ לסוכה, מעבר לקיום העשה, אינו קיים כלל.⁵³ כנגד אפשרות זו שנו אפוא חכמים כי אין לדבר קצבה כלל, לפי שעיקר המצווה על דרך השלילה נאמר: אין אדם חייב לאכול בסוכה בכל יום אפילו שתי סעודות, אבל כל שסועד אינו רשאי לעשות כן אלא בסוכה, יהא מספר סעודותיו אשר יהא.

יש לציין כי אף שבמשנתנו הכול גורסים 'יום טוב הראשון', מכל מקום פירושם של דברי חכמים, כמכוון גם לקצבה שלמעלה (ולא רק למטה), עלה בדברי הראשונים. כך,

50 על ילפותא נתינת המלמד שהלילה הוא תחילת המעוררים לענין שביתה ממלאכה, ראה מאמרי 'לתולדות קידושא רבא', תעודה י' (תשנ"ו), עמ' 189-192. וראה עוד מאמרי 'מציץ לספירת העומר מן התורה?', ספר היובל לר"מ בריארי, 'ירושלים תשנ"ב', עמ' 423-426.

51 אין משמע הדבר בהכרח שכל מצוות סוכה אינה אלא מצווה שבשב ואל תעשה (שלא לדור בבית, אלא בסוכה), שהרי האכילה אינה אלא אחד מאופני הידיעה והישיבה בסוכה. עצם הישיבה יכול אפוא שיוגדר כמצווה חיובית ממש, אלא שהאכילה אינה מחויבת ממנה כי אם על דרך השלילה: אם אוכל אדם מחוץ לסוכה הרי זה מבטל את המצווה החיובית של ישיבה בסוכה. על השאלה אם מצוות סוכה עיקרה בלא-תעשה, ראה, לדוגמה, רש"י ז"ל, המעוררים בחלכה, חל אביב חשכ"ח, עמ' צח הע' 68.

52 ראה להלן, הע' 61.

53 ספק אם ר' אליעזר אכן סבר כך, ומכל מקום אין ראיה לדבר; אך ברי שדבריו יכולים להביא למסקנה זו, שאכן יש שהסיקוהו. כך כתב בעל מגדל עוז על הרמב"ם, הל' סוכה פ"ו, ה"א: 'זהו עולה על הדעת כי ר"א מחמיר וחכמים מקילים, והרי כאן מאחר שאכל ביום השביעי שחרית גמרה מצות הסוכה, ומאז והלאה נתבטלה אפילו לר"א, ומעתה אם רצה להמשיך עוד סעודה לעצמו כאגרסם המלך לא יצטרך לאכול אותה בסוכה, קמ"ל והלכה כדברי חכמים בין להקל, אם לא רצה לאכול חוץ מליל י"ט הראשון, בין להחמיר, אם רצה להרבות סעודותיו, ואפילו ביום השביעי לאחר סעודת שחרית'. הרי שבעל מגדל עוז סבור כי לר' אליעזר אכן רשאי אדם לסעוד מחוץ לסוכה לאחר גמר י"ד סעודות, ולא עוד אלא שהיה עולה על הדעת שאף חכמים מרדים בדבר; אלא שעל יסוד ראיות שהביא שם, מוכיח בעל מגדל עוז שחכמים חולקים אף להחמיר — אין לדבר קצבה גם למעלה, ואף סעודות התרת על י"ד חייב אדם לאכול דווקא בסוכה. וראה להלן, בסמך להערה הבאה. [על סכרא אחרת המתירה באופנים מסוימים אכילת קבע מחוץ לסוכה, בלא זיקה לר' אליעזר, ראה שו"ת ר' חיים אור ורע, סי' קצו; וראה רמ"מ כשר, לעיל, הע' 43.]

לדוגמא, מצינו בפירוש קרמון לסוכה (נרפס בידי רמ"י בלוי בסוף פירוש ר"א מן ההר לסוכה, ניו יורק תשל"ה): 'אין לדבר קצבה — כלומר, או פחות או יותר מ"ד'. וכיצא בזה בספר המנהיג, הל' סוכה (מהר" רפאל, עמ' שסח): 'והנכנס לישב בה כל שבעה מברך כל פעם ופעם, דהלכה כרבנן דאמרי אין לדבר קצבה הן להרבות הן למעט'.⁵⁴

מעתה מסתבר יפה היחס שבין הרישא לסיפא. שני חלקי המשנה עוסקים בזיקתו של ליל השמיני למצוות הישיבה בסוכה, ולא רק הסיפא: ברישא עולה כי לר' אליעזר יכול אדם לפתוח את האכילה בסוכה בבוקר ה"ו, באופן שליל השמיני משלים לכתחילה את קיום המצווה; ואילו חכמים, חלקו וקבעו שליל שמיני אינו עניין למצוות הישיבה בסוכה ('חורן מלילי יו"ט האחרון'). ואילו בסיפא מובאת בשם ר' אליעזר מסורת שונה,⁵⁵ שלפיה אף הוא לא הכשיר את ליל השמיני לענין הישיבה בסוכה אלא בדיעבד; וחכמים חולקים אף בזה.

ה. ביאור דיוני האמוראים על המשנה

מעתה נראה שדיוני האמוראים בשני התלמודים מתיישבים ומתבהרים — על יסוד ההנחה שאף הם גרסו במשנתנו את גירסת התנחומא. שהרי הסתירה שהועלתה בתלמודים בשיטת ר' אליעזר שבמשנה ברורה מעתה: מן הרישא עולה כי לר' אליעזר אפשר למצוות סוכה להתחיל מן היום, ובכך חלקו עליו חכמים, שהפקיעו משום כך את ליל השמיני מכלל המצווה. אבל בסיפא מפורש שגם ר' אליעזר מודה כי חובה לאכול בסוכה בליל ט"ו, ורק מי שלא קיים חובה זו יכול להשלימה בליל השמיני. סתירה חמורה זו הוסברה בשיטות שונות בשני התלמודים: בבבלי נמסר בשם ר' אמי כי חזר בו ר' אליעזר — ופירוש הדברים, שהרישא והסיפא אכן סותרות זו את זו, ומסורות נוגדות הן: היו שמסרו כי לר' אליעזר אכן אפשר לכתחילה לקיים מצוות סוכה מן היום, כרישא דמתניתין; אך מסורת אחרת הייתה — ולדעת ר' אמי, זוהי מסקנת שיטתו של ר' אליעזר⁵⁶ — כי לכתחילה מודה אף הוא שבמצוות סוכה משתייך הלילה ליום שאחריו, שלא כרישא; אלא שבדיעבד, מי שלא קיים מצוות האכילה של ליל ט"ו, יכול הוא להחשיב את ליל השמיני כמשתייך ליום

54 המהיר, ר' רפאל, אמנם סבור שהמשפט 'הלכה כרבנן' וכו' אינו שייך לכאן, והוא מעבירנו לקטע דלהלן שם; אבל אין ספק שהדברים מקוריים כאן, שכן כך הוא ממש גם במושג זקנים לויקרא כג, מב (לגדון חשי"ט, עמ' שצב): 'ופסק שמברכין לישב בסוכה בכל שעה שיאכל כל ימי הסוכות, דאין הלכה כר"א דאמר י"ד סעודות וכו', אלא כחכמים דאמרי אין לדבר שיעור'. וראה גם ההערה הקודמת.

55 על לשון 'יעוד אמר ר"א', כמציץ מסורת נוספת ונוגדת בשמו, ראה אפשטיין (לד הע' 29 לעיל); על 'יעוד אמר ר' יהודה' במובן זה ראה הג"ל, מברואות לספרות התנאים, 'ירושלים חשי"ז', עמ' 335. גם 'יעוד אמר ר' יהושע' מצוי במשמע זה, כפי שיבאר בס"ד במאמרי 'חמץ של אחרים — פרק בתולדות ההלכה', העתיד להדפס ב'תעודה', טז (תש"ס). וראה להלן, על שתי השיטות האמוראיות ביחס הבבות זו לזו.

56 כך הוא לביאור רוב הראשונים, שלר' אמי חזר בו ר' אליעזר מן הרישא אל הסיפא. יש אמנם מן הראשונים שפירשו כי החזרה הייתה בכיוון הפוך, מן הסיפא לרישא (ראה ספר הישר לר"ח, התשובות, מהר" רחנצל סי' ק, ובשם ר"ח, וריטב"א כאן בשם רש"י; לפנינו אינו בר"ח ואף לא ברש"י). פשוטם של דברים דואי אינו כן, כדברי הרמב"ן בהשגותיו להל' לולב לראב"ד (תשובות ופסקים לראב"ד, מהר" ר"י קאפו, 'ירושלים תשנ"א', עמ' מג) והריטב"א בסוגין; אלא שרבו תם ביקש ליישב בכך כמה קשיים, ובניהם לשון 'יעוד' שבמשנה: לשיטתו אין כאן ביטול הדברים הקודמים, אלא הלכה נוספת שהעלה ר' אליעזר, כאשר סבור היה שאין חובת י"ד סעודות; הדברים הקודמים נותרים אפוא כמסקנת שיטתו של ר' אליעזר, ולשון 'יעוד' מתיישבת כפשוטו. אך כבר צוין (בהערה הקודמת) כי לשון 'יעוד' במשמע מסורת שונה ונוגדת אינו מיוחד רק למקומנו, עיי"ש.

השביעי ולקיים י"ד סעודות מן היום אל הלילה. וכבר נתבאר לעיל, שלפירוש זה בדעת ר' אליעזר בדבר יחסו של הלילה ליום, אין מקום לסתירות שמצאו הראשונים בשיטתו, מלבד הסתירה שנתבאה כאן. ואילו בירושלמי הסביר ר' אחא שלעולם סבור ר' אליעזר שאין אדם חייב לאכול בסוכה כליל ט"ו, כי הלילה במצווה זו יכול להשתייך ליום שקדמו; והאמור בסיפא, כי לכתחילה יש לאכול כליל ט"ו, לא נאמר אלא 'למצווה'. ר' אמי מחליש אפוא את תוקפו של הרישא, בקובעו שאינו משקף אלא משנה ראשונה של ר' אליעזר, ואילו הסיפא — כפשוטו — הוא מסקנת דעתו של ר' אליעזר. ואילו ר' אחא מחליש את תוקף הסיפא, בקובעו שמצוות לילה ראשון האמורה בו אינה אלא למצווה, אך דעתו היסודית של ר' אליעזר היא זו המבוטאת ברישא.⁵⁷

כדרך שהדיונים האמוראים בשיטת ר' אליעזר מתבחרים לגירסת התנחומא, כך הוא אף באשר לשיטת חכמים. שכן בירושלמי נחלקו ר' יוחנן ור' הושעיה אם לדעת חכמים חובת סוכה אינה אלא כליל ראשון, כדעת ר' יוחנן, או שמא כל שבעה חובה, כשיטת ר' הושעיה; ונתקשו המפרשים הרבה, כיצד ניתנת שיטת ר' הושעיה להיאמר בדעת חכמים, שקבעו להדיא כי אין חובה בדבר אלא כליל יום טוב ראשון. אך לדרכנו קושיא מעיקרה ליחא, שכן אף ר' הושעיה גרס כנראה במשנה כגירסת המדרש, ונמצא שמעולם לא הגבילו חכמים את המצווה ללילה ראשון, אלא הוציאו הימנה את ליל השמיני. האם יש אפוא לחכמים קצבה מינימלית כלשהי לחובת האכילה בסוכה? מן המשנה על פי גירסת המדרש הדבר איננו חדר-משמעי: אפשר שה'דבר' שאין לו קצבה הוא מניין סעודות החג בכללו, ונמצא שלחכמים אין כלל חובה מינימלית לקיום מצוות שבעת הימים. אך אפשר שרק למניין סעודותיו של כל יום אין קצבה, בניגוד לר' אליעזר, אך מכל מקום קיימת חובת אכילה כלשהי בכל ימי החג.⁵⁸ מעתה נחלקו ר' יוחנן ור' הושעיה: ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יהוידק משווה אכילה בסוכה לאכילת מצה. נמצא שאין לדבר קצבה כלל במשך שבעת ימי החג, והוא שאמרו חכמים במשנה; אלא שלרשב"י קיימת מצווה מיוחדת לליל ט"ו, בדומה לפסח, אך בזה לא דנו חכמים כלל. ואמנם, החובה של אכילת ליל ט"ו בסוכה אינה מצויה בשום מקום בספרות התנאים — מלבד משנתנו לגירסתה המקובלת. אבל לגירסת המדרש נמצאת הלכה זו חידושו של ר' שמעון בן יהוידק,⁵⁹ בדור הראשון לאמוראים,⁶⁰

57 יש לצין שמסורת הירושלמי בתירוק הסתירה מפי ר' אחא מאוששת מוז שכבבלי. שהרי תירוק יחזר בו ר' פלוגי בפי ר' אמי מצור בבבלי בעוד מקומות (סוכה לד ע"ב; בכורות יח ע"ב), כפי שכבר ציין הרמב"ן (לעיל בהערה הקודמת); ועובדה זו נהנה לגילת (לעיל, הע' 5), עמ' 193 הע' 60, מקום לשער שבמקומו הדברים אינם אלא פרי העברה מהתם. ברם, אף שיקשה להוכיח שאין הדבר כן, אין גם כל ראיה לסייעו. ואפשר שזו שיטה נקטה ביד ר' אמי בפתרון סתירות במשנה, מעין 'תברא' של ר' אליעזר חברו, וכדומה לשינוי תלמידים שנו אותה: המצור בפי ר' יוחנן רבו. ראה לעצין זה בחיבור משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, 'ירושלים תשנ"ז', עמ' 289-290.

58 כשיטת רבנו תם (לעיל, הע' 35), שמצעתה אין בה קושי: לגירסת המדרש היה לא קבעו חכמים כל חובה ללילה הראשון, ואין להם אפוא צורך להשוות את חובת הסוכה לחובת מצה; אף שבפסח כל שבעה ימים מצות ראשון, הרי בסוכה כל שבעה חובה, ואין באמת כל חובה מיוחדת ללילה הראשון. וראה להלן, הע' 61.

59 ראה לעיל, הע' 11.

60 חכם זה היה רבו של ר' יוחנן (יזמא מג ע"ב), שהיה רגיל למסד בשמו (ראה יחזק' תנאים ואמוראים, ערך ר' יוחנן [נדפס ביד רמי"י בלי בשם 'ערכי תנאים ואמוראים', ניו יורק תשנ"ד, עמ' רנב הע' 90]. במקום אחד הוא נזכר בברייתא (סוכה יא ע"ב), אך כבר העיר ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 161 הע' 41, שכנראה טעות סופר היא. ואמנם, רק כ"י מתכן מקיים את גירסת הדפוס; בשאר כל כתבי-יד אין מדובר בחכם ר' ילן, אלא בר' צדוק או ר' אליעזר בר' צדוק (ירש) שנחשב אצלם לר' שמעון בר' צדוק, שם שאינו מופיע במקום אחר). במקבילה, שם לג ע"א, גורסים אף הדפוסים ורוב כתבי-יד ר' אליעזר בר' צדוק, אלא שכתב-היד התימניינים אינם מקיימים כלל קטע זה, עיי"ש.

ולכן לא הובאה במקורות תנאיים.⁶¹ ואכן, ר' הושעיה, בן דורו של רשב"י, אינו מכיר בייחודו של ליל ט"ו בסוכות, אלא שסבור שהחייב לאכול בסוכה כל יום משבעת ימי החג מוסכם אף על חכמים, ולא נחלקו על ר' אליעזר אלא בקביעת מניין הסעודות: לחכמים אין לדבר זה קצבה, שאפילו אכל סעודה אחת בלבד, בין ביום בין בלילה, קיים מצוותו; אך מאידך גיסא, כל סעודה שאוכל חייב לאכול בסוכה, כי אין לדבר קצבה אף למעלה, חוץ מליל יום טוב אחרון. כך הוא לשיטת ר' ברכיה, המבאר שר' יוחנן ור' הושעיה אכן חלוקים, כפשוטם שלדברים. אבל ר' אבנא סבור שאין כאן מחלוקת, לפי שהכול מודים שאין לדבר קצבה למטה מעבר ללילה ראשון; ולא קיים ר' הושעיה חובה בכל שבעה אלא כשלא נתן דעתו לצאת ידי חובה כלילה ראשון.⁶² בשיטה זו משתקפת התקבלותה של שיטת ר' שמעון בן יהוידק, ומתוך כך בא הניסיון להתאים לה את שיטת ר' הושעיה, שכפשוטה חלוקה עליה.

ו. תולדות נוסח המשנה וסוגיית הסתמא בבבלי

עד כה נתיישבו המשנה עצמה ודיוני אמוראים שעליה על פי גירסת המדרש. מניין אפוא עלתה גירסתנו במשנה ('יום טוב הראשון'), המקיימת בכל העדים שבידינו לספר המשנה? נראים הדברים שגירסא זו נוצרה מתוך חזירתה של שיטת ר' שמעון בן יהוידק לתוך משנתנו, ודומה שכן נשתלשל הדבר: אל הבבלי לא הגיעה מארץ ישראל אלא שיטת ר' יוחנן בשם רשב"י, ואילו דעתו של ר' הושעיה לא הייתה ידועה בבבלי כלל. על משנתנו נלמדה שם אפוא רק שיטת ר' יוחנן, הקובע למצוות האכילה בסוכה מינימום של סעודת הלילה הראשון, והלכה זו נתרונחה בבבלי בלא עוררין. והואיל ור' אליעזר בודאי חלוק על כך, נתפסה שיטה זו כביטוי לדעת חכמים. אבל לגירסתה המקורית שלמשנה לא אמרו חכמים דבר באשר לחובת הלילה הראשון, אלא רק הוציאו מכלל המצווה את ליל השמיני. מאידך גיסא, מגירסא מקורית זו עולה כי לר' אליעזר מצוות הסוכה כוללת לכתחילה אף את ליל השמיני — שיטה שנדחתה לגמרי מן ההלכה, ולא סוף דבר שר' אליעזר בסיפא אינו מקבלה, אלא שאף ברישא אין היא מפורשת בדבר ר' אליעזר. שיטה זו נשתקפה אפוא במשך הזמן מכול וכול, והאמור במשנה דלהלן (פ"ד מ"ח) נחשב כדברי הכול: 'סוכה שבעה כיצד? גמר מלאכול לא יתיר סוכתו, אבל מוריד את הכלים מן המנחה ולמעלה, מפני

61 י' תבורי (מנצור ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, 'ירושלים תשנ"ה', עמ' 111 הע' 116), ביקש להסביר את קביעת ההלכה שחובת מצה מוגבלת לליל ט"ו בלבד — ולא חלה כל שבעת הימים האמורים בכתוב — מתוך ההשוואה לתג הסוכות. אך כיוון שבענין מצה ההלכה מקובלת ורווחת במקורות התנאים (ראה ציוני ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לפסחים, עמ' 510, ד"ה ולעצם), ואילו לעצין סוכות אין היא מופיעה דרך דאי אלא בפי של ר"ש בר יהוידק, הרי מסתבר שכיוון הדברים הוא הפוך, כדברי רשב"י עצמו: פסח הוא המלמד וסוכות הוא הלמד. ואמנם, הקביעה שבכל שבעת הימים אין אכילת מצה אלא רשות נובעת מן הפרשנות המסתברת, כי 'שבעת ימים מצות תאכלו' אינו אלא לאו הבא מכלל עשה, ואינו מכחן אלא לאיסור חמץ: הואיל והחמץ אסור, נמצא שאין לאכול אלא מצות (ירושלמי פסחים פ"א ה"ד, כו ע"ג). אבל כליל ט"ו זוהי מצווה חיובית לאכול מצה, כחלק מאכילת קרבן הפסח, המתקיימת דחוקא כלילה זה, ר"ע מצות ומורידים יאכלהו' (ואכמ"ל). בניגוד לכך, בסוכות אין לליל ט"ו כל מעמד ייחודי בתורה, ואף המצווה לישב בסוכה נאמרה לעצמה, ולא כהשתקפות של איסור כלשהו. כאן אין אפוא יסוד להבחנת ליל ט"ו משאר הימים — אלא מתוך השוואת סוכות לפסח. חיבורו המקיף של רובינשטיין על סוכות אינו דן בעניינו; ראה: J.L. Rubinstein, *The History of Sukkot in the Second Temple and Rabbinic Period*, Atlanta 1995, p. 228 n. 176.

62 וראה לעיל, סוף הע' 38.

כבוד יום טוב האחרון שלחג' — משמע שבבילי שמיני אין אכילה בסוכה.⁶³ מתוך שילוב גורמים אלו הוחלפה אפוא בבבל חובת 'האחרון' ב'הראשון', ומעתה שיטת ר' שמעון בר יהודה, שבבבלי נחקלה כהלכה פסוקה, אכן מצויה בדברי חכמים. ולא עוד אלא שבתקין זה מתיישבת שיטת ר' אליעזר, שאף הוא מעולם לא סבר כי ליל השמיני יכול להשתתף לכתחילה למצוות סוכה; לפיכך לא היה מקום לחכמים להרצות לילה זה מכלל המצווה, שהרי דבר זה לא עלה על דעתו של אדם.

מהו המקור הראשון המבטא את גירסתנו במשנה? השכחה האמוראית שבסוגיא כוללת את מימרת ר' יוחנן ואת תירוץו של ר' אמי לסתירת ר' אליעזר מן הרישא לסיפא. כאן עדיין אין כל ראיה לגירסת המשנה שבידינו, כי אם להפך: עצם הסתירה, וכן תירוץו של ר' אמי, אינם מתיישבים כלל אלא לגירסת המדרש, כפי שנתבאר לעיל. ברם, בחלק הסתמי שלסוגיא הכי גרסינו:

מאי טעמיה דר' אליעזר? 'תשבו' — כעין תדורו, מה דירה אחת ביום ואחת בלילה, אף סוכה אחת ביום ואחת בלילה. ורבנן? — כדירה, מה דירה אי בעי אכיל אי בעי לא אכיל, אף סוכה נמי אי בעי אכיל אי בעי לא אכיל. אי הכי אפילו ליל יום טוב ראשון נמי? אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהודה: נאמר כאן 'חמשה עשר' ונאמר 'חמשה עשר' בחג המצות, מה להלן לילה הראשון חובה, מכאן ואילך רשות, אף כאן לילה הראשון חובה, מכאן ואילך רשות.

שאלת הסתמא, 'אי הכי אפילו ליל יום טוב ראשון נמי', מניחה שלחכמים חובה לאכול בליל יום טוב ראשון, ומיוסדת היא אפוא על גירסתנו במשנה, שלפיה הדבר אכן נאמר להדיא. אך לדרכנו עולה שתחילה עמדה בסוגיא מימרת ר' יוחנן, ורק לאחר גירסת המשנה הושפעה משיטתו, אז עלתה שאלת הסתמא. דברי ר' יוחנן במקורם לא נאמרו אפוא כהנמקה לשיטת חכמים, כשם שגם בירושלמי אינם מופיעים כך; אלא שבעל הסתמא נשתמש במימרת ר' יוחנן שהייתה מונחת לפניו — כדי לבאר על פיה את שיטת חכמים, לאחר שכבר גרסוה על פי שיטת ר' יוחנן זו עצמה. שאלה סתמית זו היא אפוא המעלה לראשונה את גירסתנו במשנה. מעתה מסתברת אף צורת הצגתה של הסתירה שהעסיקה את ר' אמי בהמשך הסוגיא: 'ועוד אמר ר' אליעזר' — והא אמר ר' אליעזר י"ד סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה?'. בדברי הגמרא לא נתבאר כלל מהי לאמיתו של דבר הקושיא, וכבר הובאו לעיל התלבטויות הראשונים בדבר. ולא עוד אלא שאף חובת 'והא', שהיא בלבד מבטאת את הקושיא,⁶⁴ חסרה בכתב-היד התימני,⁶⁵ הגורסים כאן כך: 'עוד אמר ר' אליעזר — ארבע עשרה סעודות בנו',⁶⁶ דהיינו, לגירסא זו אין כאן אלא העמדת הרישא מול הסיפא — בלא כל ביטוי לקושיא. תופעה מתמיהה זו מסתברת מעתה בכך שהקושיא מיוסדת על גירסתה המקורית שלמשנה, כפי שנתבאר לעיל, והרי היא חלק מן הרובד

האמוראי, הקדום, שבסוגיא. אבל במסגרת הסוגיא הסתמית המפותחת לא יכולה הייתה קושיא זו להתבאר, שהרי בעלי הסתמא המאוחרים כבר גרסו במשנה כגירסתנו. ולגירסא אחרונה הרי הקושיא ותירוץה אינם מתיישבים בפשטות כלל, כמו שנתבאר. חומר זה שבסוגיא נותר אפוא בצורתו הגולמית והראשונית, בלא הפיתוח והפירוש האופייניים לעורכים בעלי הסתמא. מפרשי התלמוד נאלצו אפוא לפרש בעצמם את הסתירה על פי הנחות בעלי הסתמא וגיקתם, שרק אלה היו ידועים להם, ובניגוד לרקעה המקורי — ומכאן קשייהם המרובים.⁶⁷ נצמגם, שיטת רוב הראשונים בביאור הקושי הגיעה לכלל ביטוי אף בתקין הנוסח על 'פיה, כפי שמעיד הרא"ה כאן (מהר"ר"מ הרשלה, גנזי ראשונים לסוכה, ירושלים תשכ"ב): 'הכי איתה בספר ספרד: "מאי אירא ליל יום טוב הראשון, והא אמר ר' אליעזר י"ד סעודות". פי' מאי אירא דקתני ליל יום טוב, דהא לר"א כל הימים חובה גם כן. וזה הפירוש מוכיח זו הגירסא דמאי אירא'. לגירסא זו אין חבר בעדי הנוסח שבידינו,⁶⁸ ומסתבר שהועלתה כדי להתגבר על החסר שבנוסח המקורי.

שחזורנו את 'המשנה הראשונה' עלה מתוך הצלבת שני גורמים נפרדים, שהצביעו במשולב על המסקנה: נוסח המשנה כפי שהובאה במדרש האגדה הארץ ישראלי המשיח לפי תומו, מחד גיסא, וניתוח דיוני האמוראים, בבבלי ובירושלמי, מאידך גיסא. שני אלה לימדו זה על זה והביאו למסקנה שגירסתנו במשנה, אף שמקרימת ככל עדיה שבידינו, לא הייתה גירסת האמוראים, ויסודה כנראה בלימוד ובעיבוד של בעלי הסתמא בבבלי. ומסתבר שדרך זו שנקטנו בה עשויה להניב פירות אף בסוגיות נוספות.⁶⁹

אך מעבר לעניין המתודי, הרי נחשפה בזה שיטה קדומה וכלתי ידועה של ר' אליעזר, שצירף את ליל השמיני לשבעת ימי חג הסוכות. רש לצייץ כי המשנה (שהובאה לעיל), הקובעת שמן המנחה של היום השביעי ולמעלה מורידים את הכלים מן הסוכה לבית, אמורה כביאורה של משנה אחרונה לזו הראשונה השנויה בראש הפרק (פ"ד מ"א): 'סוכה וניסוך המים שבעה'.⁷⁰ וממשנה ראשונה זו עדיין אין לידע, אם שבעה ימים אלו מתחילים מן הלילה או מן היום. מן ההשוואה לניסוך המים, שמצוותו ביום דווקא, אף אפשר להבין שגם חובת סוכה יכולה להתחיל מן היום, כשיטתו הראשונה של ר' אליעזר. אבל בפירושה של משנה ראשונה זו, כפי ששנוי בהמשך הפרק (פ"ד מ"ח), כבר נקבעה ההלכה כשיטת חכמים, שבבילי שמיני אין יושבים בסוכה. ואף על פי כן, כיוון שגם לשיטה זו 'לא יתיר סוכתו' עד סוף היום השביעי, המציאות הרווחת הייתה כנראה שהיו רגילים לישב בסוכה אף בליל שמיני. ועל כך למדנו בפסיקתא דרב כהנא:⁷¹

67 וראה צ"ח לסוגיא: 'ורש"י וכל המפרשים נדחקו מאד לפרש קושיא זו'. וראה הצעתו המפולפלת שם.
68 הרשב"א מביא אף הוא גירסא זו, אך הואיל והיה תלמידו המובהק של הרא"ה, אין לראות בכך ערות נפרדת לנוסח זה.
69 והשווה לדרך השחזור למשנה ראשונה שהוצעה במאמרי 'פרקים בתלמודם של התנאים: לתולדות הכלל דבר שבחובה אינו בא אלא מן החולין'. סידרא יב (תשנ"ו), עמ' 66-72.
70 הרשימה הקצרה של המצוות חמשה, הערוכה בראש הפרק, חזרה ומתפרשת בהמשך הפרק לפרטיה; ופירושו זה אינו מכונן תמיד למשמעה הראשוני של רשימה זו, אלא שנוי לפי דעתם של התנאים המבארים. ענין זה יתברר בס"ד במקום אחר, וראה, לפי שעה, השלמות ר"ח אלבק למשנה ח' שם. והשווה למצורן במאמרי 'לשון "התעמר" בפרשנות התנאים', לשנתנו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 207 הע' 20.
71 פסיקתא כח, ביום השמיני עצרת, מהר"ר מנדלברם עמ' 418. על אופיו של קטע זה ראה הערות מנדלברם שם, וראה גם המקבילה דלהלן שם, עמ' 430, בשם רב ובשם שני החכמים שבקטע דין, וכן במקבילות שבירושלמי סוכה פ"ד היה, נד ע"ג, ובבבלי שם מח ע"א.

63 אך ראה להלן, על ריבודה של משנה זו, וכן על המציאות הראלית בארץ ישראל בתחילת תקופת האמוראים.

64 כ"י הספרייה הבריטית 400 מצויה חובה נוספת לנוסח השאלה: 'והא ר"א הוא דאמר'. וכ"י וטיקן 134 שולב נוסח זה על נוסחנו: 'והא אמר ר"א הוא דאמר'. בשאר עדי הנוסח כלפינו.

65 כ"י אוקספורד 2677, Heb. e51; ענעלאו 270 (סמיון ניו יורק 218 Rab); כ"י נחום, מובא ביד י' טובי, על התלמוד בבלי, חל אביב חליג, צילום — עמ' IV (בספריה המתחלת לאחר עמ' כ), תחתיק — עמ' לו.

66 'בנו' — כנזכר: כן פיענא אל נכון רא"ש רונטל, מובא ביד טובי שם, עמ' לד הע' 94. חובה זו נראית אפוא כתוספת המעתיקים לנוסח המקורי, שלא כלל אלא את הפיסוקא מן המשנה.

אמר ד' יהושע בן לוי: צריך אדם להפריש עצמו מסוכתו ביום השמיני, שכבר אמרה תורה 'בסוכות תשבו שבעת ימים' — ולא שמונת ימים. ואם היתה סוכתו ערבה עליו היאך יעשה? אמר ר' הושעיה: נכנס ומקדש בתוך ביתו ונכנס ואוכל בתוך סוכתו. ד"א: צריך לפוסלה מבעוד יום וכו'. ולמה היטריחה עליו התורה שיכנס בתוך ביתו ביום השמיני? שרגל בפני עצמו.

בתקופת המעבר שבין התנאים לאמוראים עדיין מקובל אפוא לישוב בסוכה כליל שמיני, ומכאן הדגשת החובה לפרוש הימנה באותו לילה, או על כל פנים להדגיש במעשה שזמנה חם. במקביל לדרשות אלה מצינו בתרגום המיוחס ליונתן לבמדבר (כט, לה), על הכתוב 'ביום השמיני עצרת תהיה לכם': 'ביוםא תמינאה כנישין תהוון בחדוא מן מטילכון לבחיכון כנישת חדוא'.⁷² בספרות התנאים מצינו כמה ביאורים למשמע 'עצרת' ביום השמיני,⁷³ אך לא מצינו שם את הביאור שבתרגום, הנותן את הדבר עניין להיאספות מן הסוכה לבית. אך משהטעימו ראשוני האמוראים את חובת הפרישה מן הסוכה בשמיני, עלה פירוש זה למושג 'עצרת'. כאן מגיע אפוא התהליך שתיארנו לידי חיתום: אין צריך לומר שמצוות הישיבה בסוכה אינה נמשכת בשמיני, אלא שעצם עניינה של 'עצרת' נערך בביטול הישיבה בסוכה.

דברים שהשטן/יצר הרע/אומות העולם/משיבין עליהן

משה ויינפלד

בין החוקים שיצר הרע/שטן/אומות העולם משיבין עליהן ציינו חז"ל: 'אשת אח, כלאיים, שעיר המשתלח ופרה אדומה' (פסיקתא דרב כהנא, מהר' מנדלבאום, עמ' 71-72 ומקבילות שם). מקורות אחרים מביאים פירוט שונה: 'אכילת חזיר, לבישת שעטנז, חליצת יבמה, טהרת מצורע והשעיר המשתלח' (יומא סז ל"ב, ראה דקדוקי סופרים, שם, עמ' 189).¹ אנו נדון כאן בשלושה מן הנושאים שנמנו אצל חז"ל, והם:

1. טהרת מצורע, כולל צרעת הבגד (ויקרא יג) והבית המנוגע (ויקרא יד א-ג);
2. השעיר המשתלח (ויקרא טז);
3. פרה אדומה (במדבר יט).

שלושת החוקים האלה מצווים על ביצוע טקסים אפוטרופיים הכוללים שימוש באמצעים בעלי אופי מגי ואלו הם:

1. לטיהור הצרעת יש להביא שתי ציפורים יחד עם עץ ארז, שְׁנֵי תולעת ואזוב. ציפור אחת נשחטת וכדמה הנשפך על מים חיים טובלים את הציפור החיה ואת עץ הארז, שני התולעת ואזוב, ומזים על המצורע. הציפור החיה משולחת אל מחוץ לעיר (ויקרא יד א-ב); והוא הדין לנגע צרעת של הבית (שם, לג-נג).
  2. השעיר שנותנים עליו את עוונות בני ישראל משולח אל המדבר (ויקרא טז כא-כב).
  3. הפרה האדומה המובאת גם היא יחד עם עץ ארז, שני תולעת ואזוב, נשרפת כולה ואפרה המהול במים חיים משמש להזיה על הטמא (במדבר יט).
- כפי שהבאתי בחקירות קודמות² טקסים אלה יש בהם דמיון רב לטקסים של החורים, החיתים והמסופוטמים, אלא שבטקסים הישראליים הטקס מעורטל מהמגיה והמיתוס, ונשאר המעשה בלבד ללא הסבר, ללא לחשים וללא השבעות שאנו מוצאים אצל העמים הנ"ל.

1 ראה דיון וניתוח המקורות השונים בסוגיא זו אצל א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמתות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 329-333, ושם גם התייחסות לגופי המשיבים: שטן, יצר הרע ואומות העולם.

2 M. Weinfeld, 'Social and Cultic Institutions in the Priestly Source Against their Aancient Near-Eastern Background', *Eighth World Congress of Jewish Studies, Panel Sessions, Bible Studies and Hebrew Language*, Jerusalem 1983, pp. 101, 113 ff.; idem, 'Traces of Hittite Cult in Shiloh, Bethel and Jerusalem', *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament*, Internationales Symposium, Hamburg 17-21 März 1990, ed. B. Janowski et al., Orbis Biblicus et Orientalis 129. 1993, pp. 455-472.

72 וכעין זה בתרגום ניאופיטי שם: 'כנישין תהוון מן מטילכון לגו בחיכון בחדוא'.

73 ראה ספרי לבמדבר פס' קנא, מהר' הורוביץ עמ' 196 (ומקבילה במדרש תנאים לדברים טז, ח, עמ' 92); וראה שני פירושים אחרים בספרי לדברים פס' קלה, עמ' 191. ואכמ"ל.

74 על ענייני הלכה שניתלו בתרגום זה ראה: רש"י זרין (לעיל, הע' 51), עמ' קכט; ובמאמר 'ממחרת השבת: מבט חדש', מגיד ד' (תשנ"א), עמ' 17 הע' 21.

ATARA L'HAIM

STUDIES IN THE TALMUD AND MEDIEVAL RABBINIC LITERATURE
IN HONOR OF
PROFESSOR HAIM ZALMAN DIMITROVSKY

Edited by
Daniel Boyarin, Shamma Friedman,
Marc Hirshman, Menahem Schmelzer, Israel M. Tashma

2000

THE HEBREW UNIVERSITY MAGNES PRESS, JERUSALEM